

գտնուէր: Մոմբրէտիոսի հրատարակած Sanc-tuariumի լատին բնագրին մէջ չկայ:

Դառնանք արեւն աւազանին մէջ լողա-նայուն, հոս ալ հետեւելով Մ. Տէր-Մովսիսեանի ապացոյցման: Ուխտանէս եպ. Սերաստոյ կամ (ըստ Կիրակոսի պատմագրութեան) Ոււհայեցի՝ Ժ. դարուն սկիզբները գրած է պատմութիւն մը բաժանման Հայոց եւ Վրաց: Այս գործքին մէջ (տպ. Էմբ. 1871, Ա. էջ 102) կը կարգանք հետեւեալն, ուր՝ խորեն նայ այ հետ նշոյն եղած տեղերը նորագգիր նշանակուած են: «Այլ մըք, կ'ըսէ, ի նշոյն դարձցուք բան՝ զոր խոստացաք յազգս հաւատալոյն Կոստանդինոսի թէ որ-պէս Սահառաց Կոստանդինոս կամ որով՝ օրի-նակաւ: Չայս ասացեալ պատմագրաց Յունաց՝ թագաւորն Հռովմայ Կոստանդինոս կոչապաշտ էր. եւ նրապէս Մարտինի ինքն ինքն՝ որ թոռն Գիւլիյիսեանս՝ կայսրն, սա հաւանք գրքիս տանեալն, եւ զըզազու ճշտապահեալն եսպան, որ ոչ զհեցեցին կոռցն: Իսկ երանելին Սեղես-տրոս առեալ զաշակերտսն՝ փախեալ է լեառնն, եւ էր անդ ի թաքստի: Եւ եղեւ Քսրոս-Սիւն Կոստանդինոսի թագաւորին իրրեւ տապաստ, եւ բժիշկը ամենեւին ոչ խորցնէ բռնի: Ասացին աղանդաւորքն, եթէ անհնար է քեզ բժշկել՝ բայց միայն եթէ անարատ մանկուք ժողովեա-ցես եւ արեամբ նոցա լցոյն զառաւ, արեամբն եւ ապա ողորմէ: Հրամայեաց, եւ փութապէս ժողովոցն տղայս մանկուտ բազում եւ անթիւ ուղլ: Եւ հեծեալ թագաւորին նշխար ի Կա-պեաղոյն տաճար կոռցն. եւ ընթացան կանայք եւ տղայք ի գիրկս իւրեանց մեծաւ հառաչա-նոք, հերարձակք՝ եւ ստիպն ի բերան տղայոցն անկան առաջի թագաւորին կանխից ողորմք: Եւ նորա տեսեալ զին եւ զտապաւորն իւրն՝ եւ զլուսն աղայոյն, յոյժ ողորմեցաւ եւ քննաւ ի նոս, նա եւ արտասուք հեղան յաշաղի, եւ լաւ համարեցաւ զիսկին նոցա Կապեալ զառաւ զառաւ ինքն ալիս իւրայ: Արձակեաց՝ զնոսս ի յարկս իւրեանց՝ տուեալ նոցա հաց եւ ռոճիկ. եւ ի գիշերին այնմիկ երեւեցան Պօղոս եւ Պետրոս առաքեալքն քրիստոսի՝ եւ ասացին, Որովհետեւ ողորմեցար զու տղայոցն քան անձին բռն, եկաք քեզ յօգնականութիւն. առաքեա յայս նեղ լեառն, եւ բեր առ քեզ զեպիսկոպոսա-պետն Սեղեստրոս, եւ նա պատրաստեսցէ քեզ աւազան ջրոյ, եւ զու լուստայն այնու՝ եւ բժշկը:

1 Հայագէտը կը յայտնէ թէ Կոստանդինոս կոչ մըն է որ այս պարագան ունի նաեւ Համառօտըն, սակայն ոչ ինքն Ուխտանէսն առած է եւ ոչ Ուխտանէս անկէ:

կեսցիս ի բորոտութենէդ: Եւ ընդ առաւօտն արձակեաց ի լեառն, եւ տարան զուրբն Սեղ-բեստրոս, եւն:

Յայտնի կը տեսնուի որ մատենագրական կապ մը կայ այս պատմութեան եւ Մ. խորենա-ցոյ բնագրին եւ Սեղեստրոսի վարուց համա-ռօտութեան մէջ: Ուխտանէսի նման բնագիր մըն է այն որ կը գտնուի Յայամաւորքի մէջ (Յու-նուար 2, տօն Ս. Սեղմ.):

Կնճառ ինգիրն այժմ այս է. Ուխտանէս՝ Վարուց հայ համառօտութենէն քաղած է թէ ոչ: Վասն զի եթէ ոչ՝ կը հետեւի որ ամենէն ուշ 900—950ին կար Հայոց մէջ Կոստանդինո-սի գարձին պատմութիւն մը, որմէ քաղած ըլլան թէ Ուխտանէս, թէ Յայամաւորքն եւ թէ Վարուց համառօտըն, որմէ կ'ընար հաւա-սարապէս օգտուած ըլլալ նաեւ խորենացի իւր պատմութեան համար:

(Հարանգիւն)

Փ. Կ. ԿՈՆՏԱՆԴՆՈՒՍ:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԳՐ. ԷՐԱՅԻՆ ՊՐԵՍԵՍԵՆ ՆՈՐ ՀԱՅԳԻՏԻՆԻ ՆՈՒՆԱՅԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Չափազանց ուրախալի երեւոյթ է որ եւրո-պացի իորագոյն գիտնականներէն ոմանք՝ հայկական հին եւ նոր մատենագրութեան բազմապատիկ ծա-խութիւններէն հրատարակած՝ հետազոտ եւ հայ-աղիտութեան արդասաւոր գաղտը մշակելու եւ անկէ գիտութեան գրեթէ ամեն ձեւերէն համար առաջ հունձք ընելու: Նորագոյն հայագիտաց խմբէն մէկ կողմ թողլով առ այժմ՝ զDr. Goetts-berger, զDr. M. Bittner, զA. Koudelka՝ եւ

1 Դեւ. Նորբէր Ներկայացաւ իբրեւ հայագետ իւր «Die syro-armenischen und die syro-koptischen Bibel-citate aus den Scholien des Barhebraeus՝ ուսումնասիրու-թեամբը՝ ստուած ի Zeitschrift f. alttestam. Wissen-schaft (1900) էջ 101—141. — Հայագիտական ուսումնա-սիրութեանց համար է որ հայերէնն սորված կ'երեւայ:

2 Այննոյի համալսարանէ Պրոֆեսոր ի մէջ այլոց նաեւ հայերէնի, ինքը կ'ուսած է արաբէ ըլլալու հռչա-կաւոր Պրոֆ. Փ. Միլլերի: — Միմէն հինաց հրատարա-կած է լոկ քանի մը հայերէն բառերու ստուգաբանու-թեան մասին փորձիկ յօդուածներ՝ Ալեքսանդր արեւելա-գիտական եւսմանց պարբերականին (WZKM.) մէջ: — Լիւքսեմբուրգի աստիճան առաջնորդակ՝ ուսած է հայերէնը:

3 A. Koudelka՝ Աւստրիոյ Մորաւիա գաւառին մէջ Նիկոլայի Գիւլիցի ժողովրդագետն է: Իրեն նպատակ ունի Հայոց գիւղատնտեսական շուրջը մասնագիտութեան ար-գիւնքները ծ. մտնացնել իւր հայերէնով քահմալի-ներուն: Որքան գիտեք՝ սկսած է առաւելայ նշանաւոր

գDr. A. Kaminka,¹ այս անգամ՝ իր ներկայացրե-
նեք հայ հասարակութեան գրք։ Իրվին Պրեյչեն։

Դր. Իրվին Պրեյչեն ծնած է 1867ին։ Բար-
ձրագույն ուսումն առած է Գիսնես լալաքսն եւ
1891—93 Բեքլին Հառնաքի Geschichte der alt-
christlichen Literatur I. (Überlieferung und
Bestand) գործոյն աշխատակցած։ Այս աշխա-
տակցութիւնն անոր համար իր շնորհը, վասն զի
այս միջոցին է որ հայկական աւանդութեան յարգն
ու կարեւորութիւնը ճանչցած է։ Մէկ կողմանէ այս
ծանօթութիւնն եւ միակ կողմանէ Բեքլին Ար-
ժանապ. Տէր Մկրտչեան կարգապետ Ա. Ի հետ
տեսնակցութիւնը իր մէջը բաղադրեց ծնուցած են
առաջին պատեհ հռթիւն հայ լեզուն ստիպելու։
Այս բաղադրը հաջել 1895/6 թուականին կա-
րելի եղած է իրագործել։ Առանց ուսուցչի մ'ա-
ռայնարութեան ինք իրեն Պետերսնի ու Լաու-
էրի փոքրիկ թերակնութեանց վրայէն տիրացած
է բառակցութեան կամ թերակնութեան
առաջին մասին. իսկ երկրորդ մասը կամ համա-
ձայնութիւնը ստիպած է հայերէն գաղափարներու
վրայէն։ Այս կերպով բառական հմտութիւն սե-
փականելէ ետքը՝ թերակնութիւնն ու Զաիւ-
րականի բառգիրքն օգնութեան անելով՝ ձեռք
առած է հայ բնագիրներն, ինչպէս ինքը նամակի
մէ մէջ իր գրէ։ «Հայերէնը Հայոցմէ ստիպելու դի-
մաւորութեամբ»։ Նոյն նամակին մէջ, որմէ քա-
ղաւած էին եւ վերի տողերը, հետեւեալ կերպով
կ'ամփոփէ այն պատճառներն, որ զինքը հայագէտ
ըլլալու մղած են։

«1. Մերը զոր ունեցած եմ հայ լեզուին,
որուն կամութեան գեղեցկութիւնն ու բազմա-
կողմանութիւնը միայն յաւանդելի հետ կ'ընամ
համեմատել։

«2. Հայ աւանդութեան կարեւորութեան ու
յարգին նկատմամբ ունեցած համոզման հայ
աւանդութեան յարգին այնու աւելի իր մեծնայ, որ
ուրիշ որեւիցէ լեզու մը չէ կրնար յոյն բնագիր-
ներն այնպէս հաւասարակութեամբ ներկայացնել,
ինչպէս հայերէնը։

«3. Մերը զոր ունեցած եմ հայութեան,
որուն գիտնական աշխատութեանց ունեցած տա-
ղանդը վկայուած է բազմաթիւ երկերով, որ հին
ժամանակներէ մինչեւ օրս շարունակուած են գրելի
է անընդհատ։»

Թառա՞լ քան իւր երկու անգրանիկ հայա-
գիտական գործոց վրայ հայ համայնութեան անդէկութիւն
մը տալը՝ մոռագիր կ'ընենք իր Դր. Պրեյչենն ունի
ուրիշ ուսումնասիրութիւններ ալ հայ մատենա-

հեղեմակներուն մէկ քանի գործերը քննադատելի թարգ-
մանել։ — Միշտեւ հինգ հրատարակած է Միշտեւարեան
Միշտեւարեանց պատմութիւնն քննադատելի լեզուա-
նիկա՞ (Թերթին մէջ (ժը. տարի, 1901, Թ. 2-5)։

Ի Dr. A. Kaminka ուսած է հայերէն գիւղիգովան
եւ այլեւհայեցալու ուսումնասիրութեանց ծնուցեցընելու
գիտմամբ։ — Մտերա Zeitschrift f. alttestamentl. Wissen-
schaft թերթին մէջ, զոր կը հրատարակէ Պրեյչ. Ստադէ
ի Գիսնես, աշխատասիրութիւն մը լոյս կը տեսնէ իւր
գրքին՝ Սաղմոսաց հայ թարգմանութեան վերնագիրներուն
վրայ (Altarmenische Psalmenüberschriften)։

գրութեան առնուած, որ տակաւին աւարտած չեն։
Մտերա պիտի հրատարակէ Եւսեբեայ Եփեսեցեաց-
կան պատմութեան Զ. եւ Է. գրքերուն թար-
գմանութիւնը։

1.

Դր. Իրվին Պրեյչեն իւր թերթին՝ մէջ
հրատարակած է իր առաջին աշխատասիրութիւնն
իր տարի մը յառաջ՝ «Երկրորդական նախապետաց
կտակներուն հայ թարգմանութիւնը» տիտղոսին՝
տակ։

Ուսումնասիրութեան նպատակն է ճշդել
հայ թարգմանութեան ունեցած յարգը։ Ինչպէս
յայտնի է, «կտակաց» հայ թարգմանութեան
յերեւան ելլելը՝ դոյնը ազդեցութիւն ունեցած չէ
տիրող բառական տարրամ տեսութիւնները գոե-
լու եւ խառնաշփոթ անորոշութիւններն ուղղելու։
Արդէն Սինկեր՝ Ա. Հ. Գեոնդ Ալիշանի եւ Ա.
Հ. Պոցոս Բոլմանեանի սիրյոյժար օժանդակու-
թենէն օգտուելով՝ կրցած էր հայ թարգմանու-
թիւնը մասնաւոր ընել եւ քանի մը կտար ալ իր
ճաշակ կամ առ ի փորձ հրատարակել։ Կոնիքեր՝
գործոյն հայ թարգմանութեան կարեւորութեան
վրայ հարաւրեց գիտնող մտաբարութիւնն եւ նշա-
նաւոր կտորները անգրեւերէն թարգմանութեամբ
հրատարակելով՝ հնարաւոր ըրած հայ թարգմա-
նութեան յարգին ու արժէքին վրայ գաղափար
ընելը։ Առաւել աճեցու նոյն հայագիրտին ար-
դիւնքն, երբ իւր Համեմատութիւններն՝ ի լոյս
ընծայեց։ Որչափ ալ յարգի էին Պրեյչ. Կոնիքեր
իշեալ աշխատասիրութիւնները, սակայն իր
միայն տակաւին քանի մը կարեւոր խնդիրներ՝
ճշգրտելու կարօտ. այս կարգէն էր գլխաւորաբար
երկու խմբագրութեան խնդիր։ Երբ կտակաց
ամբողջ թնադիրը «Անկտան Գիրք Հին կտակա-
րանաց» անունն գործոյն մէջ Անեւտիկ (1896,

«Zeitschrift für die neutestamentliche Wissen-
schaft und die Kunde des Ueherchristentums» herausgegeben
von Dr. Erwin Preuschen.

«Die armenische Uebersetzung der Testamente
der zwölf Patriarchen», անգ, 1900, I. Jahrgang — Heft 2.
էջ 106—140։

«Sinker, Testamenta XII. Patriarcharum 1869.
— Appendix, 1879.

«Conybeare, On the Jewish authorship of the
Testaments of the twelve Patriarchs: Jewish Quarterly
Review [1893], p. 375 ff.

«Conybeare, A collation of Sinker's texts of
the Testaments of Reuben and Simeon: Jewish Quarterly
Review VIII [1896], p. 260 ff.; a collation of Armenian
texts of the Testaments of Judah, Dan, Joseph, Benjamin:
ib. p. 471 եւն. — Նոյն Նիթթին վրայ գրած է նաեւ
վերջերս, անգ, XIII [1900] էջ 111—127 եւ [1901]
էջ 258—274։

«Այս օրերս գործոյս ամբողջական թարգմանու-
թիւնը լոյս տեսաւ անգրեւերէն լեզու. ի Անեւտիկի Գա-
ստարութիւնը քիչ էր փոխուած է եւ ունի իւր մէջ
քանի մ'աւելի կտորներ։ Ար նշանակեցր տիտղոսն որ է
The uncanonical Writings of the Old Testament found
in the arm. Mss. of the Library of St. Lazarus. Trans-
lated into English by Rev. Dr. Jacques Issaverdens.
Venice, Arm. Monastery of St. Lazarus 1901. pp. 703.

էջ 27—151) ի լոյս հանուեցաւ հրատարակութեամբ Լ. Սարգսի Եփեսոսեանց, ալ ժամանակն եկած էր հայ թարգմանութիւնը քննութեան քովէն անցնելու: Այս քննութեան նուիրուած է Պրէզլէի հետազոտութիւնն, որուն անձանօթ մնացած է գծախտաբար Վ. Լ. Բարսեղ Սարգիսեանի «Ուսումնասիրութիւնը Հին կտակարանի անվաւեր քաղց վրայ» կարեւոր երկը՝ հրատարակուած 1898ին ք Վենետիկ: Լ. Սարգիսեան ԺԲ Նահապետեալ կոտորներուն վրայ ընդարձակ կը խօսի (էջ 66—100):

Բողուածագիրն առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու՝ կտակը ԺԲ Նահապետացը՝ Տայա-գիտաց յայտնած, ըստ մեզ, ուղղադէպ կարծեացը հետեւելով Ե. եւ Ջ. Գարուին հայերէնի թարգմանուած կը գնէ: մինչեւ Լ. Սարգիսեան հայ թարգմանութիւնը Ջ. — Է. քարէն կը համարի: Այս պարագայի մէջ յուշարէնէ թարգմանուած անվաւերական՝ Դ. կամ Ե. դարուն գրուած օրինակի մը վրայէն կատարուած բլլալու է: Եւ այս կէտն է որ յերեւան կը հանէ հայ թարգմանութեան յարգը, ըստ որում մեր ձեռքը գտնուող յոյն օրինակները բաւական ուշ ժամանակէ են: Ասով ինքնին իսկ կը հանէ հայ թարգմանութեան հետազոտութեան նիւթ ըսած է ցուցնելը թէ հայ թարգմանութիւնն ինչ փոփոխութիւններ կրած են թէ ինչ միջոցներ գործածուած են խմբագրութեան առեւն:

Հետազոտութեան սկսելէ յառաջ մանրամասն կը լիշուին Վենետիկէն հրատարակութեան հիմը կողմող հինգ ձեռագիրները. առանց վրայ կ'աւելցուին ուրիշ եօթն ձեռագիր ալ, որ ծանօթացած են ցայսօր:

Ինչպէս ծանօթ է, ձեռագիրները երկու խմբի կը բաժնուին: Երկու խմբերն իրարմէ զգալի կերպով կը հեռանան Հմմտնի եւ Վեւեայ կտակներուն մէջ՝ ընծայելով երկու խմբագրութիւն: Երկու խմբագրութեանց վրայ ակնարկ մ'արձակելն իսկ կը բաւէ ցուցնելու թէ « խումբը Զանք մ'ունի բնագիրը համառօտելու՝ տեղ տեղ նոյն իսկ բաւական մեծ կտորներ ի բաց թողլով՝ զխառնաբար վերոյիշեալ երկու կտակներուն մէջ: Բօգուածագիրը այս բաւածեմնայ պայտօցանելու գիտմամբ՝ Ղեւեայ կտակը (էջ 112—126) ամբողջապէս կը թարգմանէ՝ երկու խմբագրութիւններն մի ձևեւելով եւ ք խմբագրութեան՝ համառօտող խմբագրութեան վրայ ունեցած աւելի մասը նոսրագիր նշանակելով: Աւելորդ է ըսել թէ ձեռագիրը տարբերութիւնը ալ ամենայն շղարհութեամբ նշանակուած են: — Պրէզլէին թարգմանութիւնն ընդհանրապէս հաւատարմով ու յաշիւ է: Կարեւոր է երկու խմբագրութեանց խնդիրը կամ աղեքսը: Չի կրնար ըսուիլ թէ « համառոտ խմբագրութիւնը յառաջ եկած է ընդարձակ ք խմբագրութիւնը կրճատելով: Վասն զի կան կտակներ՝ որ Ղեւեայ կտակէն աւելի ընդարձակ բլլալով հանդերձ՝ համառօտուած չեն. այսպէս՝ Բուգայի կտակը: Սա ալ կայ որ « խմբագրութիւնն իւր համառօտութեան մէջ անշուտ՝ ունի աւելի մասեր, որ կը պակսին ընդարձակին: Քանի

որ չեղք կրնար ըսել թէ խմբագրողը շերտիով բարձած ու ի բաց թողած առեւն՝ զգալով յաւելածները բոստ ըլլայ իւր կողմանէ: Ինքնին կը հետեւի թէ « խմբագրութիւնն իւր ծագումը չի կրնար քէն առած ըլլալ:

Կը մնայ երկրորդ ծանայ մը, որ է երկու խմբագրութեանց մէջէն աը հնագոյն համարիլ ու բը՝ յետագոյն: Որչափ ալ երկու խմբագրութիւններն ընդհանրապէս իրարու հետ կը միաբանին, սակայն մասնականին մէջ կան կէտեր, ուր իրարմէ կը հեռանան: Այս իրողութիւնը կը ստիպէ զմեզ ընդունելու թէ խմբագրութեանց մին մեկուն վրայէն կատարուած է: Կանխեք ըսե՜ք որ խմբագրութիւններէն եւ ոչ մին նախնական ընագիրը կը ներկայացնէ՝ երկուքն ալ բովանդակելով իրենց մէջ քրիստոնէական ընդմիջարկութիւնները:

Տարակոյս չկայ որ « խմբագրութիւնը յոյն օրինակ մը կը ներկայացնէ: Իսկ ք խմբագրութեան համառօտուելով յառաջ եկած ըլլալուն վրայ ամենեւին պայցոյց չկայ: Թարգմանիչը կը տեսնե՜ք որ ընդգրկ զեղեցկութեան ամենեւին հետաւում չէ: Քանի որ ո՞նի զեղեցկութիւնը փոյթը չէր թարգմանչին, յայտնի է թէ կրցածին չափ կապուած է յոյն բնագիրը. այս պարագային մէջ պէտք է որ առջեւն ունեցած օրինակին մէջ պակսէին բազմաթիւ մեծ ու փոքր կտորներ: Ասով կը մեկնուի ք խմբագրութիւնը: Աւթիւ մը համեմատելով տեսած են որ « խմբագրութիւնը յոյն բնագիրն հետ չի համամայնիր. ուստի եւ ձեռնարկած են համեմատելու: Երբ թարգմանութիւնն մ'ընել կարեւոր չէր, վասն զի հին թարգմանութեան մեծագոյն մասը հաւատարմով էր եւ գործածեմն: Ուստի բաւ համարեցան հայ թարգմանութիւնը յունարէնին հետ համեմատելով՝ պահանքներ լրացնելն ու պատշաճ տեսնուած տեղ ո՞նք յղկելու: Դժուարին է որոշել թէ « եւ ք խմբագրութեանց մէջ որչափ ժամանակ անցած է:

2.

Պրոֆ. Ստագէի ուսուցչութեան 25ամեակը պատճառ եղած է Պրէզլէին երկրորդ աշխատութեան լոյս տեսնելուն: Այս առթիւ է որ գիտնականին աշակերտներէն մի քանի հոգի՝ գիրք մը հրատարակած են: Այս ընծայեալ գրքին 163—252 էջը բռնած է « Վեւեայեան Գիտասիրեան Ազատգիրք՝ հայերէնէ թարգմանուած եւ հետազոտուած Արթիւր Պրէզլէնէն » աշխատարու-

« Նոյն թերթին մէջ՝ Պրէզլէին այս յօդուածին կը յախորդէ W. Bousset ի «Երկուստան Նահապետաց կտակները» անուն հատուածը: որ կը քաղէ քրիստոնէական ընդմիջարկութեանց խնդիրը: Հատուածագիրը Պրէզլէին այս ուսումնասիրութեան օգտուելով կատարեց հայ թարգմանութիւնն ալ կը գործածէ:

« Festguss Bernhard Stade zur Feier seiner 25jährigen Wirkamkeit als Professor dargebracht von seinen Schülern W. Diehl, R. Drescher, K. Eger, A. v. Gall, E. Preuschen, H. Weinel. Giessen 1900, S. 342:

« Die apokryphen gnostischen Adamschriften aus dem Armenischen übersetzt und untersucht von Erwin Preuschen. — Այս աղբորդի առկ' իբր առանձին գիրք ալ լոյս տեսած է ուսումնասիրութիւնը:

Թիւրնեք, որ ունի մաս. Ա. Բնագիրէ (էջ 165—209) եւ Բ. Ուսումնասիրութիւնէ (էջ 209—252):

Մասն Ա. Բնագիրը. Այս մասն փոքրիկ տեղեկատուութիւնէ մ'ենքը կը բովանդակէ վերջիւնեալ "Անկանոն գիրք ճին կտակարանաց" գործին յաջորդ ութ կտորներուն թարգմանութիւնը. 1. "Պատմութիւն վարդապետաց Ագամայ եւ Եւայի նախատեղծիցն" եւ (էջ 1—23) Վենետիկյ Հրատարակութեան, 2. "Մահ Ագամայ" (անդ, էջ 24—26), 3. "Պատմութիւն ստեղծման եւ լանցմանն Ագամայ" (անդ, էջ 307—311), 4. "Պատմութիւն երանելոյն Ագամայի գրախօսն" (անդ, էջ 312—314), 5. "Այս պատմութիւն Որդաւորն Ագամայ Աբելի եւ Կայնի" (անդ, էջ 314—319), 6. "Վասն աւետեանց Սեթայ զոր պարտ եմք ունին գնել" (անդ, էջ 319—324), 7. "Պատմութիւն ապաշխարութեան Ագամայ եւ Եւայի" եւ, (անդ, էջ 325—330), 8. Բանք Ագամայ առ Սեթ" (անդ, էջ 331—332):

Ցեղեկատուութեան մէջ կը յիշուի թէ այս կտորներս թէեւ մասնանի ըլլած է վերջերէ Ճեմ, եւ Պրոֆ. Կոնիքեր՝ առաջին կտորը թարգմանած անգլերէնէն, սակայն ամբողջական թարգմանութիւնը կը պահէր, ինչպէս նաեւ ասոնց վրայ հետազոտութիւն մը: Կը յիշուին այն ձեւագիրք որ ճիմն կը կազմած Վենետիկյ Հրատարակութեան Կոնիքեր վերջիւնեալ կտորին թարգմանութիւնը Հրատարակած ատեն՝ կարծիք յայտնած էր՝ թէ հայ թարգմանութիւնը կատարուած ըլլալու եւ Կոնիքեր, եթովպացիէն կամ արաբիէն բնագիր մը վրայէն: Պրեզյէն այս կարծեաց դէմ՝ կը ցուցուն որ հայերէնը յունարէնէ թարգմանուած է եւ Կոնիքերի՝ Նպաստ իւր կարծեաց յառաջ բերած ապացոյցները մի մաս մի կը ցրէ՝ շեշտելով թէ ցոյց տրուած աստղաբանութիւնը հայ թարգմանչին կողմէ յաւելուած են՝ տեկոց եւս անունները մեկնելու եւ հակակոտոր ընելու նպատակաւ:

Մասն Բ.՝ Ուսումնասիրութիւնը: Հեղինակին գիտաւորութիւնը շէ այս ուսումնասիրութեամբ Արեւմտոց մատենագրութիւնն ամբողջ տարածութեամբ քննութեան առնուլ: Ինչու որ ասանկ քննութեան մը համար շէ թէ միայն հետազոտուելու էին ասորի, եթովպական, յուն, լատին եւ սլաւոնական բնագիրք կամ թարգմանութիւնը ալ, այլ եւ Ս. Հարց թով գտնուած ցիրուցան ատոյցն եւ հէկական յետազոտութեան անհրաժեշտ մէջ պահուած արքայ: Այս ամէնը կարելի չէր յօդուածի մը սահմաններուն մէջ պարփակել: Ըստ այսմ այստեղ նկատողութեան առնուածն է առաւելապէս այն, որ հայ թարգմանութեան հետ աղբոր ունի: — "Սեթ", արեւոյսը կըրց զիւսուն մէջ կը ցուցուի թէ վերջիւնեալ ութ կտորներէն վեց հատին մէջ

գլխաւոր գերակատարն է Սեթ՝ ինքը գլխաւոր անձը ներկայացնելով, որուն շուրջը խմբուած են այլ անձինք: — "Ագամայոց վարդապետութիւնը" կը կոչուի յաջորդ գլուխը, ուր յառաջ կը բերուին "մեղքն ու փրկագործութիւնը", անկումն նախատեղծից ու հետեւութիւններն: — Սեթը համար կարեւորութեան գուրկ է "Օձականք եւ նմանիք", զրուին, որուն մէջ "Օձականք", ըստած գնտափեան աղանդոյն վարդապետութիւնը յառաջ կը բերուի Որդապետայ եւս դքսերէն եւ անոց պերիւները կը քննուին: — "Սեթեանք եւ իրենց Ս. Գրքը", անունը կը կրէ յաջորդ փոքրիկ գլուխը: Սեթեանք ըստածներն ալ գնտափեան աղանդաւորներէն էին՝ նման "Օձականաց": Ասոնց վարդապետութիւնը կ'առաջնորդէ Լիպպոլիս (Philosophumena 5, 19—22) եւ Եպիփան (Haeres. 39): Պրեզյէն այստեղ ասոնց վարդապետութիւնը պարզելէն ու աղբիւրաց վրայ քանի մը խօսք ընելէն ետքը՝ կ'անցնի վերջին գլուխն որ է "Հայ Ագամայ գրքերն ու Սեթեանք": Այս գլուխը մէջ կը ջնայ ցուցունել այն աղբիւր, որ կայ Եպիփանու Սեթեանց վրայ գրածներուն եւ Ագամայոց մէջ: Մեծ ծանցեղութիւն կ'ընծայուի եւ "վասն աւետեանց Սեթայ" եւ նման գրութեանց որ նախնեաց առաւել կորելը կը ներկայացնեն աւելի՝ քան գրաւոր լեզուն: Եպիփան (Haeresis 40) Սեթեանց աղանդոյն ի Հայո մօտեցը կը պատմէ: Քաղեմք իր ըսածներէն. այս աղանդն ի սկզբան անդ միայն Պաղեստին տարածուած էր, բայց վերջին Մեծ Հայք ալ մտաւ. ասկէ անցաւ Փոքր Հայք, իբր 360ի Էստատկոս անունով հայ մի՛ Պաղեստին վատարկուեցաւ այս աղանդոյն վարդապետութեան՝ Պաղեստ անուն ծերուն մը միջնորդութեամբ: Արեւայ Բերտին մօտ՝ Վափարբարեաց անուն գիւղին քովքը կը բնակէր իբրեւ ճշնաւոր՝ այրի մը մէջ: Իւր ծերութեանն ու զգեստուն համար իբր հայր կը յարգուէր ամենէն եւ մեծամեծ բարութիւններ կ'ընէր՝ իր ինչքը աղքատաց բաժնելով: Ատիտա Եպիփան պոսին ասեան իր գիւղին երեցն իր եղած, բայց գնտափեան աղանդոյն միտեց ըլլալուն՝ վար առնուեցաւ: Սոկէ ետքն էր որ Ատիտուն փախաւ եւ Արաբիա բնակեցաւ՝ Կղարէ ըստած անդ: Վերջին գաղթեալ հայրենիքը գառնալով՝ ճշնաւորական կեանք կ'անցնէր՝ քրիստոնէայ հետարաւ կուրթիւնէն բաժնուած եւ անլստուած: Այն հայր՝ Եւստակոսո՝ Եպիփանուն եկաւ եւ Պաղեստին հրահանգ առնելով՝ հայրենիքը՝ Աստաղայ կողմքը գնաց եւ հոն յառնեցաւ մեծ հասարակութիւն մը կազմել: — Այսու հետեւ կը յիշուին աղանդոյն դէքերն ու այլ պարագայք:

Պրեզյէն ցուցնելէն ետքը թէ Օձականաց եւ Սեթեանց վարդապետութիւններն ու Ագամայոց վարդապետութեանց մէջ մեծ նմանութիւն կայ, իրեն թէ յայտնի է որ ինչ ծամով այս դէքերը Հայոց երկիրը մտան: Եւստակոսոս է ասոնք բերողը: Անշուշտ իր հինիւծ հասարակութիւնը կը կարգաւ զատուի: — Գրեմք է այս իորհրդածութեամբ է որ կը փակուի Հատման: Հ. Բ. Պ.

1 James, Apocrypha anecdota II (Texts and studies V, 1) 159, 163.

2 The Jewish Quarterly Review VII (1895), p. 216—235.

3 Այստեղ ալ Վ. Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի վերջիւնեալ ուսումնասիրութիւնն անհանդի ծայցած է Պրեզյէնի: Հմմտ. Գլ. Ա. էջ 8—85: Այստեղ չափ մը կարելի ծանօթութիւններ ու յարգի տեղեկութիւններ կան:

4 Jewish Quarterly Review, VII, 216.